

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.2.145

UDK 821.163.4(497.6).09 Andrić I.

Primljeno: 26. 09. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dijana Kapetanović, Edina Spahić, Bernisa Puriš

O NEKIM ASPEKTIMA ANDRIĆEVOG AUTODOKUMENTARNOG STVARALAŠTVA ZA VRIJEME DIPLOMATSKE MISIJE U ŠPANIJI I FRANCUSKOJ – PUTOPISI, PISMA I DNEVNICI

Unatoč činjenici da se o Andrićevom djelu pisalo iz različitih znanstvenih uglova, u različitim epohama i društveno-historijskim kontekstima, ipak postoji jedan segment njegovog djela koji nije pretjerano zaokupljao pažnju istraživača, a tiče se Andrićevog stvaranja i književnih utjecaja u vrijeme diplomatske misije, prije svega u Španiji a potom i u Francuskoj. Shodno tome je i broj znanstvenih radova koji se izbliza bave ovim segmentom Andrićevog stvaralaštva ograničen. To se posebno odnosi na istraživanje njegove autodokumentarne proze – putopisa, pisama i dnevnika – a koji tematiziraju iberoromanski i galoromanski prostor u određenom društveno-povijesnom kontekstu. Cilj je ovoga rada posredstvom diskursnoanalitičkih metoda i procedura ustanoviti čemu Andrić iz sistema imagološke referencije pridaje posebnu pažnju, kako on izdvojenu pojedinost ili događaj vidi, koje aksiološke ocjene donosi povodom viđenog i doživljenog, te s tim u vezi, koju vrstu imagološke informacije, u susretu sa španskim i francuskim prostorom i kulturom, namjerava odaslati čitaocu. Istraživanje će se odvijati na korpusu koji čini Andrićev putopis: „Španska stvarnost i prvi koraci u njoj“. Rad će se također osvrnuti na Andrićev epistolarni diskurs i privatne dnevnikе koje je vodio tokom cjelokupne književne karijere, a osobito u periodu diplomatske misije u Francuskoj 20-ih godina 20. stoljeća. Intimna promišljanja ovog pisca, diplomata i danasve hroničara ljudske sudbine u vrijeme turbulentnih historijskih događaja bazirat će se na privatnoj korespondenciji – zbirci “Pisma”. Na osnovu podataka iz intimnih dnevnika, otkriva se sva originalnost epistolarne prozne strukture u formi fragmentarne kolažne kompozicije koja nam pruža uvid u, s jedne strane, Andrićeva lična promišljanja i stavove spram društveno-historijskih događaja, i, s druge strane,

u estetski i poetski okvir za rađanje velikih književnih djela. Na koncu, istraživanje će pokazati u kolikoj su mjeri Andrićeva estetska i tematska originalnost, umjetnički stavovi i literarno stvaralaštvo bili pod utjecajem profesionalne diplomatske službe u Francuskoj i u Španiji.

Ključne riječi: Ivo Andrić; autodokumentarni diskurs; putopis; pisma; dnevnici; Španija; Portugal; Francuska

1. DOKUMENTARNA PROZA, DNEVNIČKI ZAPISI I DIPLOMATSKI HORIZONT IVE ANDRIĆA

Sveske, notesi i fascikle spadaju u obavezne rekvizite svakog književnog djela.

Jan Parandovski

Neponovljiva i osebujna ličnost širokih zanimanja, od filozofsko-egzistencijalnih pitanja do psihologije malog, običnog čovjeka, Andrić je bio i profesionalni historičar, i vješt diplomata, i nemjerljivo talentovan pisac koji je, u jednom periodu svog života i stvaralaštva, naročito od 1921. do 1941. bio aktivni politički sudionik svog doba. U bogatoj i višedimenzionalnoj autorskoj karijeri, Andrić vješto objedinjuje tri uloge – književnika, publicistu i diplomatu. Njegov opus, književni i publicistički radovi, diplomatska prepiska i epistolarna razmjena svjedoče o trajnom interesovanju za historijski i društveni kontekst zapadnoevropske kulture i politike, koji je u različitoj mjeri uticao i na sudbinu bosanskohercegovačkog društva.

U Andrićevoj dokumentarnoj prozi jasno se uočava poroznost granica između stvarnog i fiktivnog, objektivnog i subjektivnog pripovijedanja. Faktografski elementi ugrađeni su u književni izraz autora, što omogućava pomjeranje narativnih i žanrovskih okvira u procesu oblikovanja djela. Analitički i beletristički pristupi stapaju se u jedinstven narativno-stilski prosede, u kojem činjenice, historijski detalji i lične refleksije koegzistiraju u koherentnoj, estetski i misaono zaokruženoj strukturi. Ova karakteristika Andrićeve proze stvara osnovu za razumijevanje načina na koji pisac artikuliše sopstvenu percepciju stvarnosti i integriše je u književni oblik, čineći dokumentarno i subjektivno neraskidivo povezanim.

Dokumentarna proza kod Andrića nije samo sredstvo bilježenja stvarnog, već i prostor refleksije i umjetničkog istraživanja. Pojedinačni fragmenti svakodnevnog života, arhivski dokumenti, diplomatske bilješke i intimne refleksije pretaču se u na-

rativni prostor koji je istovremeno objektivan i introspektivan, ličan i univerzalan. Ovdje se jasno očituje Andrićeva sposobnost da realnost transformiše u književnu imaginaciju, stvarajući narativ u kojem se čitatelj može kretati između dokumentarnog i imaginarnog, između faktografskog i poetskog. Okosnica njegovog zanimanja tokom gotovo cijelog životnog vijeka bit će identitetska obilježja i duhovni život bosanskog društva u vrijeme osmanske, a potom i austrougarske uprave, sudar tradicionalnog i modernog, orijentalnog i evropskog.

2. HISTORIJSKI KONTEKST I DIPLOMATSKA SLUŽBA U FRANCUSKOJ

Čini se kao da je svojom ličnošću i karakterom Andrić bio predodređen za diplomatski angažman. Pronicljiv i analitičan, profinjen i suzdržan, u njemu je, kako tvrdi Hadžihasanović, „neprekidno tinjao oprez diplomata od rođenja” (2006: 8). Taj oprez i promišljenost obilježit će njegovu diplomatsku karijeru započetu 1921. godine, najprije u svojstvu saradnika u Odjelu za Vatikan pri Ministarstvu vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije, a potom u konzulatima Kraljevine Jugoslavije u Bukureštu, Trstu i Gracu, nakon čega je obavljao funkciju sekretara Ministarstva vanjskih poslova u Beogradu, a najposlije dobio namještenje u konzulatima u Marseju i Parizu, te u ambasadama u Madridu, Briselu i Berlinu.

Unapređenje na poziciju vicekonzula u Marseju predstavljalo je značajan iskorak u Andrićevoj karijeri. U Marseju ga je dočekaao konzul Velizar Ninčić, istaknuti intelektualac i francuski đak, čovjek širokih kulturnih interesa, ljubitelj umjetnosti, talentirani pijanist te Andrićev kolega po peru – romanopisac i esejist (Karaulac 2000). Ipak, usprkos svim profesionalnim i intelektualnim izazovima koje je novo okruženje donijelo, Andrić nije impresioniran samim gradom, što je jasno artikulirao u svojim dnevničkim zapisima. U pismu Tugomiru Alaupoviću, Marsej je opisao kao mjesto koje, unatoč svojoj veličini i dinamičnoj atmosferi, odiše hladnoćom, pragmatičnošću i duhovnom pustoši: „Grad u kojem mi je suđeno živjeti velik je i zanimljiv, ali hladan, računčanski i prostački“ (prema Karaulac 2000: 286). U pismu Veri Stojić navodi kako „neprestano puše neki hladan vjetar, mora da dolazi iz nekih dalekih zemalja gdje vlada velika čamotinja” (ibidem 378), a ostavlja i sljedeću ličnu impresiju: „... od vremena rata nisam bio ovoliko sam kao u ovoj trgovačkoj varoši koja je nečista a nije pitoreskna” (ibidem 387).

Ovom zabilješkom Andrić oslikava atmosferu grada ne samo kroz njegove fizičke odlike već i kroz vlastiti unutrašnji doživljaj egzistencijalne tjeskobe i otuđenosti. Jedina utjeha koju je pronalazio bila je blizina mora, čiji je beskrajni horizont doživlja-

vao kao simbol neizmjenjnih mogućnosti i estetskog nadahnuća. „A to mnogo znači”, bilježi Andrić, „jer more je najveće što čovjek može vidjeti i osjetiti. (...) ono, kao smrt i zaborav, sve liječi i sve dokončava. (...) Nekako nisam najbolje sa zdravljem, valjda dok se aklimatiziram” (ibidem 286). Ipak, njegova svakodnevnica, kako sam priznaje u pismu Veri Stojić, svedena je na monotonu rutinu „između kuće, ureda i kavane” (ibidem 389), što dodatno naglašava osjećaj izolacije i nezadovoljstva sredinom u kojoj se našao. Sintagme poput “infemala vrućina”, “marsejska monotonija”, “tuđi svijet” i “duga samoća” u pismima Veri Stojić i Zdenki Marković (ibidem 248) dodatno oslikavaju osjećaj nelagode i nezadovoljstva tokom boravka u Marseju. Ipak, dnevnički zapisi otkrivaju i ambivalentan osjećaj prema gradovima juga Francuske jer u pismu Zdenki Marković spominje da su mu Avinjon, Nim i Arl „najljepši krajevi koje je u životu vidio“, jednako kao i Grenobl, koji ga je „malo osvežilo od ovog bučnog i neljepog Marseja” (ibidem 247), čime je i prije kontakta sa Španijom i okretanja putopisnom žanru pokazao osjetljivost prema pejzažu i kulturnom okruženju. Usljed intenziteta obaveza njegova književna aktivnost u tom periodu bila je primjetno smanjena. Sam je isticao da u Marseju „ne piše gotovo ništa“, ali da mnogo čita i nastoji proučiti društveno-kulturni ambijent zemlje koja mu je, kako sam navodi, „čudna i svima nama nedovoljno poznata“ (ibidem 248).

Unatoč početnom razočarenju, razdoblje provedeno u Francuskoj pokazat će se plodonosnim za Andrićevu književnu i intelektualnu formaciju. Posebno značajan bio je njegov boravak u Parizu 1926. godine, gdje se bavio istraživanjem u arhivu Ministarstvu vanjskih poslova Francuske i u Nacionalnoj biblioteci. Naročitu je pažnju posvetio proučavanju dnevnika i životopisa francuskog konzula u Travniku, Pierrea Davida, iz prve decenije 19. vijeka, kao i putopisa *Voyage en Bosnie 1807-1808* (*Putovanje u Bosnu 1807. i 1808.*) diplomata i geografa Chaumettea Des Fossésa, građe koja će kasnije poslužiti kao temelj romana *Travnička hronika*. Važno je primijetiti da je Andrić cijelim tokom diplomatske službe u Kraljevini SHS, a potom Kraljevini Jugoslaviji, kao karijerni diplomata i hroničar političkih prevrata i mijena svog vremena, kontinuirano prikupljao i sistematizirao arhivsku i historiografsku građu koja će mu poslužiti kao temelj za stvaranje književnih klasika. O svakodnevici i radnoj rutini u Parizu svjedoči i njegovo pismo Veri Stojić: „Do podne idem u Nacionalnu Biblioteku, a posle podne u Arhiv Min. spolj. poslova. Ostaje mi samo večer za pozorište i odmor koji je ovde, izgleda, nepoznata stvar. Ali, kroz nekoliko dana biću opet u svojoj marsejskoj Palanci, gde se dovoljno odmara“ (prema Karaulac 2000: 379).

Osim istraživačkog rada, Andrićev boravak u Parizu obogaćen je i intenzivnim kontaktima s francuskom kulturnom tradicijom. O tome će kasnije izjaviti jednom

novinaru: „Naravno, dok sam bio u Parizu, činio sam i druge stvari [...] Svakog dana popio bih veliki gutljaj Montaignea, te malo Vauvenarguesa i Chamforta. Ništa na svijetu nije korisnije za zdrav život“ (prema Tošović 2012: 30). Pariški period završava u aprilu 1928. kada je razriješen dužnosti u konzulatu i premješten na položaj vicekonzula u Madridu.

Za razliku od Jovana Dučića, Andrić iz Francuske nije slao putopise, ali je u bilježnicama ostavio nekoliko živopisnih zapisa. Njegov boravak u Parizu obilježen je osjećajem usamljenosti i nostalgije. Kako bi prevladao monotoniju činovničkog života, često je odlazio na Monmartre, gdje se družio s jugoslovenskom slikarskom kolonijom (Đukić-Perišić 2012). O boravku u Parizu, kao i o njegovim impresijama o samom gradu i sredini u kojoj je proveo četiri mjeseca, nisu sačuvana pisma upućena njegovim stalnim korespondentima. Iako je još tokom prvog boravka u Parizu obećao Veri Stojić da će joj pisati „više o Parizu i svemu što sam vidio“ (prema Karaulac 2000: 379), to obećanje, čini se, nije ispunio. Jedna od rijetkih informacija koju nam otkriva Andrićeva korespondencija iz pariškog perioda nalazi se u pismu školskom drugu Milanu Božiću, gdje dočarava sumornu atmosferu konzulata, obilježenu međusobnim netrpeljivostima i činovničkim sukobima, sažimajući je u upečatljivu metaforu: „Ovde lampa lampu mrzi“ (ibidem 46).

Andrić je bio pisac, ali, po profesionalnom angažmanu, i diplomata koji piše: „To su dva života koji se prepliću – od kojih je život pisca stalni predmet interesovanja javnosti, a onaj drugi, diplomate, potisnut u senku istorije i slabo vidljiv“ (Karaulac 2008: 16). S tim je u vezi uvijek aktuelno pitanje dualnosti piščevog identiteta, ali i sva složenost dimenzije njegove recepcije. Naime, diplomatska služba nije bila marginalna, paralelna epizoda već iskustveno polje koji je nerijetko određivalo njegove literarne fokuse. Putovanja, susreti s različitim kulturama i neposredan uvid u političke tokove Evrope prve polovine 20. vijeka odrazili su se u tematskim i stilskim koordinatama njegovog stvaralaštva. S druge strane, kritička recepcija ga je gotovo isključivo pozicionirala u književni kanon, dok je diplomatska karijera ostala zabilježena tek u arhivskim dokumentima i specijalizovanim studijama. Ova neravnoteža javnog pamćenja koje privileguje ulogu pisca razumljiva je s obzirom na to da je Andrić stekao književnu slavu, dok je diplomatski angažman, iako značajan za njegovo formiranje, ostao u sjeni. Ipak preplitanje i interferencija tih dvaju sfera u kojima se ogleda Andrićeva kompleksna spisateljska i intelektualna pozicija, zahtijeva da se njegovo djelo posmatra i u kontekstu poveznica književnog i diplomatskog iskustva.

3. INTIMNI DNEVNICI I EPISTOLARNA OSTAVŠTINA

Piščevi intimni dnevnik, koje je neumorno vodio cijeli život u različitim bilježnicama i sveskama, raznovrsnih boja, dezena i formata, zajedno s bogatom korespondencijom koja obuhvata preko četiri hiljade adresa, otkrivaju kontinuiranu potrebu autora da dokumentuje vlastita iskustva, misli i promišljanja. Ovi zapisi pokazuju Andrića kao intelektualca koji neumorno nastoji razumjeti i analizirati pitanja od univerzalnog značaja, naročito ona koja se tiču odnosa dobra i zla.

Andrić voli čitati dnevnik, kao što će mnogo kasnije zapisati u *Znakovima pored puta*:

„Ja sam strastven i pažljiv čitalac dnevnika, ličnih zapisa i uspomena iz raznih vremena i naroda. Pročitao sam ih možda na stotine. Njihovi pisci redovno smatraju da su uvek u pravu, da su uvek bili bolji, plemenitiji ili pametniji od svoje okoline. (...) Oni koji nisu takvi, ti ne pišu dnevnik i ne objavljuju memoare. Pitam se samo, dok ovo pišem, da li moje zabeleške u ovoj „zelenoj“ knjizi, i u drugim, nisu nesvesno pisane u istom duhu i sa istim ciljem“. (Andrić 1981b: 320).

Kroz dnevničke zapise, Andrić se pojavljuje kao mislilac, filozof i psiholog, ali i kao pisac koji posjeduje suptilan smisao za humor, vidljiv u diskretnim primjedbama, marginama i kratkim opaskama koje nerijetko nose didaktički ton: “Ivo Andrić ne preza, u ne malo primjera, da stavi pod kritičku lupu – naravno, po običaju uopšteno i mudrački – svoj lik, svoje moći i nemoći, svoje domašaje i promašaje. Takve pasaže „posredne samokritike“ bilježi, bez nekog reda i sistema, u svoje ‘teke-svaštare’“ (Hadžihanović 2006: 131).

Andrić je o odnosu prema svojim bilježnicama govorio više puta, a najotvorenije u „crnoj knjizi“ koju je smatrao „ambarom, tavanom, ostavom, podrumom“, gdje je naslagao sve što je sakupljao po knjigama i novinama, poprativši sve to mnogim promišljanjima i zapažanjima. Na posljednjoj stranici bilježnice, izrazio je uverenje da je unio „sve ono što je smatrao da mu može zatrebati, kao i nešto od onoga što je mislio i osećao ili mislio da misli i oseća“. Na kraju „zelene knjige“ okončane 1970, zapisao je: „Danas je završena i ova knjiga zapisa i zabilježaka. Treba tražiti novu“. Kako tvrdi Đorđević-Mironja (2018), Andrićeve sveske i notesi sukcesivno su nastajali i pažljivo bili čuvani među njegovim knjigama i rukopisima, da bi kasnije bili sistematski pohranjeni u rukopisnoj ostavštini.

Zanimljivo je primijetiti da će Andrić u *Znakovima pored puta*, pojasniti značaj koji pridaje pisanju dnevnika i potrazi „za istinom istinitijom od svake istine“ (Đor-

đević-Mironja 2018: 118), a koja je za njega „pokušaj da se zaobiđe smrt, a u beskraj produži život duhovno i fizički završenog čovjeka“ (1981b: 240).

Njegova posvećenost arhivskoj građi proteže se od analize fondova biblioteka svjetskih metropola do stvaranja sopstvene dokumentarne građe. U okviru vlastite arhive, Andrić sistemski sakuplja fragmente sjećanja, refleksije i stavove koje potom pretače u književni opus bogat različitim žanrovima – od dokumentarnih bilješki i fragmenata do lirskih i poetskih refleksija, od skica do složenih prozних konstrukcija. Ova arhivska disciplina omogućava uvid u Andrićev intelektualni, društveni i umjetnički horizont, oblikujući njegovu stvaralačku strategiju i literarnu praksu. Posebnu pažnju privlači činjenica koliko je Andrić skroman, oprezan i samozatajan u privatnom životu, dok u javnim nastupima, izjavama i korespondenciji teži sugestivnosti, koja omogućava čitaocu ili slušaocu sopstvenu interpretaciju, a istovremeno vodi kroz jasno strukturirane tragove, održavajući kontrolu nad značenjem i percepcijom sadržaja.

U pismima prijateljima Andrić pažljivo otkriva pojedine fragmente privatnog života, zadržavajući distancu i objektivnost, slično istraživaču ili novinaru. Njegova korespondencija često se bavi pitanjima zdravlja – prehladama, anginom ili općom fizičkom slabosti – što naglašava njegovu krhkost, ali i snagu duha koji u takvim trenucima pronalazi snagu u čitanju i pisanju: „Na angine sam navikao, ali grip je odvratna stvar“ (Karaulac 2000: 381), „prebolio sam grip i anginu...“ (ibidem 287), „pre tri dana sam se vratio s puta, sa mojom običnom anginom i groznicom“ (ibidem 392), „ja sam odbolovao propisnu anginu sa svim njenim intoksikacijama i groznicama“ (ibidem 378). Nesanicama i periodima slabosti pristupa s disciplinom, koristeći ih za intelektualni rad i nadoknađivanje propuštenog, naglašavajući vlastitu potrebu da prevaziđe sopstvene slabosti.

Sveska poznata kao „crna knjiga“ donosi poslovicu koja znakovito odražava Andrićev pristup zapisima intimne prirode: „Bolje se pošteno sakrit nego sramotno prikazat“ (Sveske 1982: 21). Ova maksima svjedoči o njegovoj stalnoj potrebi za distancom i suzdržanosti kada je riječ o otkrivanju privatnih detalja iz vlastitog života. U njegovim dnevničkim zapisima gotovo uvijek preovladava objektivnan, faktografski ton, kojim bilježi putovanja, promjene zdravstvenog stanja ili povremene formalne čestitke upućene prijateljima i poznanicima. Karaulac ovu strategiju opisuje kao „poetiku sugestivnog“ te objašnjava razloge za navedenu „strogost i škrtost izraza“ (Karaulac 2000: 9), koja čitaocu ostavlja prostor za ličnu interpretaciju i doživljaj napisanog.

Kako tvrdi Đorđević (2018), dnevnici, vođeni od 1915. do 1974. godine predstavljaju kontinuiranu praksu zapisivanja, s hronološki omeđenim fragmentima, koji ba-

lansiraju između lirskog i dokumentarnog, intimnog i univerzalnog, uz stalno insistiranje na preciznosti datuma i mjesta nastanka. Ovi zapisi omogućavaju rekonstrukciju hronološkog i misaonog okvira u kojem Andrić razvija svoja djela, reflektuje stavove i oblikuje književne strategije. Također, bogata prepiska u kombinaciji s bilješkama nastalim na marginama knjiga, pozivnicama, jelovnicima i programima kulturnih događaja, pokazuje neumoljivu potrebu pisca da zabilježi i sačuva djeliće svakodnevnog života, prolazne misli i fragmente životnih iskustava. Na taj se način, pored intimnih refleksija, naslućuje i pozadina procesa stvaranja djela, koja će prethoditi pisanju književnih djela te ujedno odrediti ton njegovog stvaralaštva.

Rukopisna građa, bilježnice, sveske i epistolarni zapisi reflektuju kontinuitet zapisivanja i sposobnost detaljnog bilježenja iskustava, impresija i misaonih tokova. Susreti u ambasadama, kulturnim centrima i gradskim institucijama Evrope zabilježeni su preciznim introspektivnim i analitičkim tonom. Bilješke objedinjuju dnevničke, autobiografske, dokumentarne, meditativne i esejističke elemente, citate, komentare na djela drugih autora, ideje za fiktionalne i lirske tekstove, kraće dijaloge, geografske i kulturne oznake, privatnu i službenu korespondenciju, rasporede i spiskove obaveza, te bilješke sa susreta i događaja. Analiza ovih zapisa otkriva Andrićev jedinstveni stil: činjenice iz života, rukopisa i diplomatskih iskustava povezuje s ličnim refleksijama, stvarajući prozu koja svjedoči o njegovom intelektualnom horizontu, kulturnoj senzibilnosti i misaonom angažmanu.

4. PRVI KONTAKTI SA ŠPANIJOM

Unatoč činjenici da se o Andrićevom djelu pisalo iz različitih znanstvenih uglova, u različitim epohama i društveno-historijskim kontekstima, njegova diplomatska misija, relevantni književni utjecaji, te tekstovi nastali tih kasnih dvadesetih godina prošlog stoljeća u Španiji, do unazad par decenija, skoro da nisu zaokupljali pozornost književne historiografije i kritike. No, prije nego se osvrnemo na Andrićeve tekstove inspirisane Španijom, važno je istaći da se njegov prvi susret sa Španijom nije desio kada je autor napravio „prve korake u njoj”, nego seže u ranu mladost, tj. u Andrićev bosanski suživot sa Sefardima. I svoj prvi kontakt sa španskim jezikom Andrić duguje Sefardima jer se jevrejskošpanski i u vrijeme Andrićevog odrastanja govorio u sefardskim porodicama u Bosni i Hercegovini. O jeziku bosanskih Sefarda Andrić piše u eseju *Na jevrejskom groblju u Sarajevu*: „Za više od četiri veka oni su čuvali i pazili taj svoj divni materinsko-maćehinski jezik, iako nisu mogli da ga razvijaju ni da ga sačuvaju da se ne okameni i ne iskvari. Na njemu su pevali svadbene i ljubavne pesme

iz rodne Andaluzije, njime se služili u intimnom i poslovnom životu” (1981a: 217).

Sefardskog porijekla je i jedan od prominentnih intelektualaca, Andrićev savremenik, filolog, prvi hispanista u tadašnjoj Jugoslaviji Kalmi Baruh, Andrićev drug iz djetinjstva s kojim će se trideset godina kasnije naći u Španiji za vrijeme svoje diplomatske misije u Madridu. O poznanstvu sa Baruhom Andrić je pisao u *Jevrejskom glasu* (1981a: 220):

“Znali smo se još kao djeca, iz Višegrada, gdje sam sa njegovim starijim bratom išao u osnovnu školu. Srećan i meni zauvek drag slučaj hteo je da smo se, zimi između 1928. i 1929. godine, našli u Madridu i proveli tu nekoliko meseci, u stalnom dodiru i u beskrajnim, iskrenim i zanimljivim razgovorima. Sve što je zanimalo, pokretalo, radovalo ili mučilo našeg čoveka bilo je predmet naših razgovora. S druge strane, odličan poznavalac španske istorije, naročito španskog jezika i književnosti, K. Baruh je bio umnogome moj vodič na tim područjima. Zajedno smo učinili nekoliko izleta u drevne španske gradove Toledo, Segoviju. Naročito mi je ostala u sećanju naša poseta Segoviji, o kojoj je i K. Baruh pisao u sarajevskom ‘Jevrejskom glasu’.”

Baruh je bio vrstan poznavalac španske književnosti, naročito „Generacije 98“¹ (Pio Baroja, Azorin, Ortega y Gasset, Miguel de Unamuno, Antonio Machado, Juan Ramón Jiménez), o kojima je pisao te neka od njihovih djela i prevodio². Poznanstvo s Baruhom nesumnjivo je bilo važno za Andrićev susret s hispanskom književnošću, što i sam Andrić potvrđuje. Za ovo istraživanje naročito će biti važna poezija Antonia Machada, što je najočiglednije u putopisu *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj*.

5. ANDRIĆ KAO DIPLOMATA U MADRIDU

Karaulac u knjizi *Andrić u diplomatiji* (2009) iznosi podatak da je Andrić 1928. biran za sekretara kraljevskog poslanstva Kraljevine SHS za Španiju i Portugal. Na toj dužnosti je ostao nešto više od godinu dana. Svoj boravak iskoristio je kako bi se upoznao sa španskom stvarnošću, društvenim prilikama i bogatom kulturnom tradicijom. Putovao je po znamenitim španskim gradovima, posjećivao izložbe, narodne svetkovine, naročito dobro je upoznao život Madrida, a nisu mu bili strani ni odlasci na koride. Za razliku od prethodnih diplomatskih misija Andrić će iz Španije otići s lijepim uspomnama i neprocjenjivim iskustvom, a o svom boravku u ovoj zemlji za časopis

¹ „Generacija 98“ književni je i kulturni pokret nastao u Španiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Činili su ga angažirani umjetnici i književnici, oštri kritičari društveno-političkog stanja u Španiji. Kroz novonastale književne forme nastojali su izraziti svoje ogorčenje i nezadovoljstvo stanjem u zemlji.

² Za života je preveo šest pjesama Juana Ramóna Jiménezza, koje su objavljene u „Srpskom glasu“ 1933. godine.

Ideje 1934. godine rekao je: „Blagodaran sam slučaju i svojoj službi što su me jednog proleća bacili u Madrid. Žalim samo što nisam imao više vremena, sredstava i mogućnosti da upoznam sve španske krajeve. Španski narod i špansku umetnost treba upoznati” (ibidem 55).

Prvo istraživanje o Andriću u Španiji objavila je Krinka Vidaković Petrov (1989) pod naslovom „Ivo Andrić y España“. U tom članku autorica konstatira da postoje tri aspekta Andrićeve veze sa Španijom. Prvi se odnosi na njegov izravni kontakt iz djetinjstva i rane mladosti s bosanskim Sefardima, a posebice s Kalmijem Baruhom. Drugi, na njegov boravak u diplomatskoj misiji u Madridu, kada se osobno upoznaje sa Španijom i španskim narodom, kulturom, tradicijom, običajima. Treći segment veze Andrića sa Španijom predstavljaju njegovi tekstovi o Goji. O Andrićevoj fascinaciji Gojom Vidaković (2021: 46) piše: „El primer contacto directo de Andrić con la cultura española se efectuó a través de las obras excepcionales de Goya. Y parece que todo lo demás que Andrić seguro que vio en el Museo del Prado se desvanecía frente a la fuerza artística de los lienzos, grabados y dibujos de Goya, muchos de estos últimos presentados al público por la primera vez.”³

Sliku Španije Andrić će stvoriti na osnovu svoga osobnog iskustva i književnih tekstova koje je čitao u Španiji, a ta iskustva manifestirat će se, smatra Vidaković, u putopisu *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* (2021). Osim ovog putopisa smatrali smo da je važno spomenuti i druge Andrićeve tekstove koji se bave temama Španije kako bismo dobili cjelovitiju sliku Španije i španskog čovjeka viđenih Andrićevim očima.

6. O ŠPANSKOM MENTALITETU U ZNAKOVIMA PORED PUTA

Kao što znamo Andrić je za vrijeme svojih službenih putovanja vodio zabilješke u formi dnevnika. Za sebe kaže da je „strastven i pažljiv čitalac dnevnika, zapisa i uspomena iz raznih vremena i naroda” (1981b: 321). U strahu da ne ostavi dojam gordog i nadmenog pisca poput nekih koji „smatraju da su uvek upravu, plemenitiji i pametniji od svoje okoline”, Andrić priznaje kako ga je strah da i njegove zabilješke „nesvesno nisu pisane u istom duhu i sa istim ciljem”. Kovačević (2020: 78) smatra da su ove njegove bilježnice „možda najbolji prozor u Andrićev lični doživljaj španskih kulturnih i nacionalnih osobnosti”. Ovdje se referiramo na bilježnicu *Malí notes-*

³ Prvi direktni kontakt sa španskom kulturom desio se preko izvrsnih Gojinih djela. I čini se da je sve ostalo, što je zasigurno Andrić vidio u Pradu, blijedo u odnosu na umjetničku snagu Gojinih platana i crteža, od kojih su mnoga prvi put predstavljena publici.

blok (1920-1930), koji će Andrić kasnije s nekim izmjenama pretočiti u *Znakove pored puta* (1981b), izdanje koje nam je poslužilo kao korpus za ovo istraživanje. Izmjenama, posebice izostavljanjem pojedinih dijelova teksta iz bilježnice Mali notes-blok, bavila se Nataša Kovačević u disertaciji iz 2020. godine. Suprimiranje nekih dijelova teksta iz bilježnice Kovačević (2020: 83) opravdava činjenicom da je Andrić u to vrijeme bio mlad čovjek, u plahovitim tridesetim, sa često ostrim i nedovoljno promišljenim sudovima, koje je u kasnijoj fazi svoga stvaranja revidirao i rektificirao. Ovo se posebice odnosi na dijelove teksta iz spomenute bilježnice u kojima Andrić Špance posmatra kroz negativnu prizmu, no kako za ovo istraživanje nismo konsultirali bilježnice, mi ćemo se osvrnuti na dijelove teksta u kojima autor u fokus stavlja Španiju, ekstrahirane iz *Znakova pored puta*, objavljenim u *Sabranim djelima*.

Andrićeva madridska bilježnica, prema Đukiću (2010), danas se interpretira u ključu imagologije s obzirom na to da Andrić kao pripadnik druge kulture u toj bilježnici, a kasnije u *Znakovima pored puta*, upravo piše o svom susretu s drugom kulturom, o svojim zapažanjima i utiscima, o načinu kako percipirara Španiju sa svim njenim kulturalnim, geografskim i klimatskim specifičnostima i njenog čovjeka sa svojim manama i svojim posebnostima. Kritika ove Andrićeve kratke tekstove svrstava u dnevničko-meditativne forme. Oni su za Andrića predstavljali građu iz koje će kasnije nastati *Znakovi*, a potom i putopis *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj*.

Naša predodžba o Drugom u velikoj mjeri ovisi o tome kako u datom trenutku percipiramo sebe, kako na personalnoj, tako i na razini kolektiva. Shodno tome važna je opservacija Đukić Perišić (2012: 266), koja kaže da je "... za Andrića, putopis predstavljao ne samo specifičnu formu izražavanja sopstvenog viđenja različitosti kultura nego i prostor evokacije vlastite unutrašnjosti otvarajući put ka subjektivnom viđenju sveta. On ne govori samo o objektivnim okolnostima geografske konfiguracije 'terena', o vidokrugu, krajoliku i istorijskom trenutku u kojem predio 'živi', već mu je jednako važan i trenutak u kojem piše. Na koncu, Andrić u putovanjima traži neku bliskost, neku sličnost sa ljudima koje sreće i krajevima kojima hodi."

Andrić se u *Znakovima pored puta* a potom i u predmetnom putopisu bavi obilježjima španskog identiteta na način kako ih poima Bravo Utrera (2004). *Marcas de identidad* Utera definiira kao „konkretne oblike na kojima se ocrtava sociopsihološki prostor koji pripada svakom zasebnom identitetu“ (2004: 192). Posebice su važna ona vanjska obilježja, koja su „evidentna i koja se reflektiraju na leksičkom planu; opisuju i označavaju geografiju, hranu, muziku, plesove, rituale, mirise, boje, utjelotvorenje su kulturnog identiteta“ (ibidem). Upravo o tim obilježjima Andrić piše u *Znakovima pored puta*.

Obilježja španskog identiteta Andrić prikazuje u *Znakovima* naizgled kao usputna zapažanja svakidašnjice koju upoznaje i otkriva, a zapravo u njima precizno oslikava španski mentalitet. Pojedinačne situacije pritom mu sinegdohijski, *pars pro toto*, posluže za imagološke generalizacije. O španskom temperamentu i neposrednosti koja iz naše perspektive može biti percipirana kao drskost Andrić kaže:

“Španci vole muziku, izgledaju ljudi za njom, ali im njihova preterana ekspanzivnost ne da da u miru slušaju, nego moraju da učestvuju u njoj, njima treba muzika da bi mogli da razgovaraju.“

“Po svim madridskim kafanama vrve čistači obuće (...) neučtivim pogledom pitaju:

Limpiam? (Da čistimo?)

I pri tome drsko pokazuju na vaše cipele. Tako hoće da sugerišu gostima da im obuća nije čista i da im nametnu svoje usluge. I vrlo često uspevaju.” (1981b: 564)

Za jasniju sliku određenog nacionalnog identiteta neophodno je razumjeti bitne povijesne i geografske činjenice koje su utjecale na njegovo formiranje. Ali samo poznavanje činjenica nekada podliježe suspektim interpretativnim okvirima kao što je slučaj s Andrićevim tumačenjem poveznice španskog identiteta sa mavarskom invazijom Iberijskog poluotoka 711. godine i višestoljetnim životom pod dominacijom Arapa. Objašnjenje koje susrećemo u *Znakovima* u nastojanju da protumači “anomalije” koje su navodno rezultat prisustva i utjecaja arapsko-islamske civilizacije predstavlja recikliranje stereotipa tipičnih za orijentalističku recepciju Istoka i islama u prvoj polovini dvadesetog stoljeća⁴: “Ovu je zemlju otrovao istok sa svojim kultom sile i gospodovanja i zarazila Afrika svojim beznadežnim nihilizmom slasti, krvi i lenjosti. Kada dobro promislim, ja ne mogu da se setim ni jednog jedinog spomenika španske civilizacije koji nije ili nedovršen ili počeo da se ruši” (1981b: 320).

Andrićeva slika španske zbilje, koju kritikuje i štošta joj zamjera, u *Znakovima* i u putopisu *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* zasniva se na vidljivim činjenicama koje su indikator da je španski narod stoljećima preživljavao u veoma nepovoljnom često i neprijateljskom okruženju. Ali, pisac njegova fenotipa, nikada se na zadržava na faktografiji – u pravilu, činjenice su povod za univerzalizacije nerijetko metafizički intonirane. Tako se u *Španskoj stvarnosti* Andrić pita: “U kakvo carstvo vodi ova ka-

⁴ Identičnu interpretaciju posljedica širenja islama na bosanskohercegovačku duhovnost, kulturu, identitet i život u cjelini Andrić iznosi u doktorskoj disertaciji *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, odbranjenoj 1924. godine na Univerzitetu u Gracu: „Od odlučujućeg je značaja to da je Bosnu, u najkritičnijem trenutku njenog duhovnog razvoja, u doba kada je previranje duhovnih snaga dostiglo vrhunac, osvojio jedan azijski ratnički narod čije su društvene institucije i običaji značili negaciju svake hrišćanske kulture i čija je vera – nastala pod drugim klimatskim i društvenim uslovima i nepodesna za svako prilagođavanje – prekinula duhovni život zemlje, izobličila ga i od tog života načinila nešto sasvim osobeno“ (Andrić 1982: 51). Pogledati više u Spahić (1999).

pija božijeg gneva? Kakvo ispaštanje krije lice ove zemlje u svojoj isposničkoj nagoti i strogoj zamišljenosti? Šta znači ovaj ognjeni pečat koji je sve spržio (...) pretvorio u tegobnu zemlju jalovicu?“ (1981b: 138)

Riječ je o prvenstveno ruralnom društvu koje je živjelo u gladi, neimaštini i ratovima. Španija je zemlja suša i poplava, malih mjesta i sela nastalih na sprženoj zemlji u kojima putniku namjerniku ništa ne oduzima dah, naprotiv, piše Andrić u *Znakovima*:

“Sve je u španskoj civilizaciji isprekidano, osamljeno i nepovezano. Najlepši spomenici i građevine stoje izdvojeni, pečeni suncem i bijeni vetrom, opkoljeni uvek nekom jalijom, golom, prašnim ili zakrčenim prostorom koji je sam po sebi negacija onoga što treba da predstavlja ta zgrada ili taj spomenik. Svaka crkva, palata ili muzej ima neko ranjivo mesto, kao neki nezarastao pupak na koji ga je hranila i pre vremena napustila majka Civilizacija. Linija španske civilizacije ukazuje se putniku izlomljena grubo i tužno. I ako je suditi po ovom što se vidi, u toj civilizaciji su praznina i negacija jači od dela i stvaranja.” (1981b: 319)

Uprkos tmurnoj i turobnoj biblijskoj slici puste Kastilje, Andrić će iz ove mediteranske zemlje ponijeti u sjećanju neke od najljepših prizora koje je vidio “hodajući po svijetu”, zemlje u kojoj stvari iz svakodnevnice poprimaju “boju i intenzitet sna”.

7. DISKURSNOSTILISTIČKI ASPEKTI ANDRIĆEVE PUTOPISNE PROZE ŠPANSKA STVARNOST I PRVI KORACI U NJOJ

Ivo Andrić je tridesetih godina 20. stoljeća boravio u Madridu kao vicekonzul. Tu su nastali njegovi eseji o Goji, kao i dva putopisa koji tematiziraju iberoromanski prostor: *Portugal, zelena zemlja* (1931) te *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* (1934). U ovom ćemo dijelu istraživanja, primjenom diskursnostilističke metode, nastojati pokazati čemu putopisac iz sistema imagološke referencije u putopisu *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* pridaje posebnu pažnju, kako on izdvojene pojedinosti stvarnog svijeta vidi, te, s tim u vezi, koju vrstu imagološke informacije, u susretu sa španskim prostorom i kulturom, namjerava odaslati čitaocu.

Diskursnostilistički metod polazi od pozicioniranja diskursa u okviru savremene etape diskurzivnog saznanja i metatekstualnog znanja. Naime, svako iskazivanje ili svaki tekst, unutar vlastitog žanrovskog interakcijskog prosedea, utiče na informiranost, htijenje i sistem vrijednosti recipijenta. S druge strane, metatekstualno znanje ne uključuje samo znanje o vrsti teksta i njegovoj diskurzivnoj funkciji već i znanje

o široj diskurzivnoj ili intertekstualnoj mreži koja oblikuje značenje teksta i njegovu recepciju.

U totalitetu diskursa s kojima postoji u određenom društveno-povijesnom kontekstu, putopis se izdvaja kao diskurs koji donosi geografske, kulturno-sociološke, antropološke, povijesne informacije. Međutim, treba imati na umu da putopis nije isključivo faktografski ili dokumentarni zapis, nego ga treba razumjeti kao diskurzivnu praksu koja objedinjuje različite tipove znanja u složen intertekstualni i interdiskurzivni okvir, čime se potvrđuje njegova kulturološka i komunikacijska relevantnost.

Specifičnost putopisnog diskursa u odnosu na diskurse s kojima simultano postoji ogleda se u činjenici da je oblikovan ličnim iskustvom autora kao putnika, a koji može biti ili novinar, ili diplomata, ili istraživač, ili književnik i sl. No u ličnosti autora putopisnog teksta može biti objedinjeno više ovih uloga, što onda putopisnom tekstu pribavlja poliperspektivnu reprezentaciju proputovane i viđene stvarnosti. Tako, nastao za vrijeme Andrićeve diplomatske službe, tematski sadržaj putopisnog teksta *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* ne narušava referenciju, fakticitet i putovanje (boravak) kao temeljne zahtjeve putopisnog diskursa – Ivo Andrić piše iz ugla putnika i promatrača u diplomatskoj službi u Španiji. Ali njegov putopis po senzibilitetu, semantici i stilistici, po refleksivno-meditativnom tipu govora s mnoštvom psihološki snažno iznijansiranih i dojmovno intoniranih detalja te simboličkim i metaforičkim slikama stvarnosti – prvenstveno svjedoči o Andriću kao umjetniku pisane riječi i njegovoj književnoumjetničkoj reprezentaciji španske stvarnosti.

8. INTERLITERARNA CITATNOST – ANDRIĆ I MACHADO

Književna se reprezentacija stvarnog svijeta u putopisu *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* ogleda napose u intertekstualnom dijalogu koji Andrićev putopisni tekst uspostavlja s poezijom Antonija Machada, jednog od najznačajnijih pjesnika „Generacije 1898“, a čiju liriku prožima osjećaj melanholijske i meditativne o sudbini hispanске zemlje. Navodeći Machadove stihove kao moto svog putopisa: *Quien ha visto la faz del Dios hispano?* (1981a: 113) (Ko je to vidio lice hispanskog Boga?), Andrić simbolično otvara prostor putopisnog teksta refleksijom: ko je sposoban sagledati skrivenu suštinu, tj. dublje duhovno, kulturno i povijesno „lice“ hispanске stvarnosti. Citat sugerše gotovo elegičan okvir putopisnog teksta – čitalac se priprema na doživljaj Španije kao zemlje tajnovitosti i nedokučivosti. Ovaj će refleksivni ton, evociran citiranim Machadovim stihom kao autentičnim španskim glasom, prožeti cijeli Andrićev putopis *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj*. Naime, iza referencijalnog

sloja teksta prepoznaje se refleksija o duhovnoj dubini španske stvarnosti: „U toj španskoj stvarnosti”, kaže Andrić, “i najmanja stvar bi se stidela kad bi služila samo onom cilju kojem ga je praktični život namenio. (...) Sve je kao san pun značenja” (1981a: 113, 115).

U Andrićevom diskursu jasno provijava svijest, s jedne strane, o tragičnoj i, s druge strane, o ponosnoj historijskoj sudbini zemlje. „Izgledalo je da ova siva i štura Kastilja“, kaže putopisac Andrić, „otvara riznicu svih bogatstava i lepota, koje zbog nepoznatog jada i svoje beskrajne gordosti nikad ne meće na sebe“ (1981a: 116), što se može čitati kao idejno-misaoni konstrukt sugeriran citiranim Machadovim stihovima. Drugim riječima, kao makrostilem smješten u jaku poziciju teksta, citirani Machadov stih svojom jezgrovitošću sažima i pojačava hipertemu Andrićevog putopisa.

9. ALUZIJA KAO AUTOMETATEKST – INTERTEKSTUALNE VEZE S VLASTITOM PUTOPISNOM POETIKOM

Aluzije kao intertekstualne implikacije pobuđuju čitateljevo sjećanje na ono što je već čitao, one predstavljaju barem djelomice podudarnu literarnu kulturu te zajednički jezičkostilski i žanrovski kod koji čitatelj dijeli s piscem (usp. Juvan 1995). Već u uvodnom dijelu putopisa Andrić, u formi direktnog obraćanja čitaocu, nagovještava da svoju pažnju neće usmjeriti na „praktični dio španske stvarnosti“, već na onu „iznad linije praktičnog života“, projektovanu u nerealno „a ipak u organskoj vezi s njom”:

„Prva zabilješka. Ako hoćete da pored i mimo onoga što je zajedničko Španiji i ostaloj Evropi potražite, u mašti, predeo specifične španske stvarnosti, treba da izvršite jednu smelu projekciju u nerealno. Sa krajnje tačke onog što ostala Evropa zove realnost zamislite povučenu, u produženju, pravu liniju. Dokle? Nemogućno je kazati dokle, jer mi stranci ne možemo da joj dogledamo kraja, a španski duh često i sam sebe iznenađuje i, u mnogo slučajeva, ne voli reč granica. Na toj liniji odigrava se ono što ovde nazivamo španskom stvarnošću.“ (1981a: 113).

Kako se to vidi iz citiranog odlomka, Andrić u *Španskoj stvarnosti* uspostavlja intertekstualnu vezu s vlastitim zabilješkama dnevničko-putopisnog karaktera, onim iz *Prve zabilješke*, iz koje će – a o čemu je ranije u ovom radu govoreno – razviti svoj putopis s podnaslovom *Put kroz Kastilju*. Usto, ovdje je uputno ukazati na to kako sadržaj Andrićeve *Prve zabilješke* intertekstualno korespondira s Andrićevim autometatekstualnim monologom koji nalazimo u putopisu *Dolinom Radike, i dalje* (usp. Puriš 2024):

„A svoja nekadašnja putovanja treba zaista čitati i odgonetati kroz **sećanja**, i to po mogućnosti što starija i dalja. Tako viđena i ispričana, ona nisu sasvim jasna, još manje dokumentovana, ali su utoliko stvarnija i istinitija; pa ako u njima nema mnogo sadržine, znači da je nije ni bilo ili da je nismo umeli da vidimo. Ali u isto vreme znači da nema ni laži, ni praznih i prolaznih dekora ni ukrasa. Čista suština, skelet samo, možda. Malo, ali istina. Putopis, bar, kad je ovakav, i nije drugo nego to. Pisati ga, to znači, otprilike, videti **u snu** predeo ili grad koji smo nekad davno na javi gledali i doživeli, i već prilično zaboravili, pa taj **san** onda kratko, a najbolje što se može, ispričati ljudima svog jezika, koji će ga čitati – ako se reše da ga čitaju – mešajući ga sa svojim doživljajima, željama i putovanjima i dodajući mu neizbežno boje i senčenja svog trenutnog raspoloženja.“

Na svoju putopisnu poetiku, sadržanu u citiranom autometatekstualnom monologu, Andrić naslanja i snolika viđenja stvarnosti u putopisu *Portugal, zelena zemlja*: „Španija je za mene nešto **sanjano** i teško. Portugal (opet talas **sjećanja** odnekud iz najdaljeg djetinjstva u kome je ime te zemlje vezano za oblik i ukus pomorandže), Portugal otvara zelenu kapiju kao za praznično jutro“ (1981a: 109).⁵

10. ALUZIJA I BIBLIJSKI PROTOTEKST

Kao „poseban način djelovanja citata, posuđivanja, reminiscencije ili snimke stilema koji intertekstualno popunjava značenje tekstovnog segmenta u koji je smješten“ (Juvan 1995: 518) aluzija ostvaruje specifičan diskursnostilistički efekat koji se sastoji u stvaranju „istodobne relevantnosti starog i novog teksta“ (Smirnov 1988: 224). Tematsku okosnicu Andrićeva putopisnog diskursa čine opisi kastiljanskog krajolika, i to s naglašenim aluzijama i kontrastima te simboličkim i metaforičkim slikama španske stvarnosti. Posebnu skupinu intertekstualnih aluzija u putopisu *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* čine one koje se javljaju kao poveznice s biblijskom tradicijom. Tako, svoj putopisni tekst, s podnaslovom *Put kroz Kastilju*, Andrić započinje opisom kastiljanskog krajolika poredeći ga s biblijskim pejzažem:

„Rijetke modrikaste i srebrene vode, razlivene i neobične kao u dan stvaranja. Svuda biblijski vidici. Drumom, pored nas, žena sa detetom u naručju jaše na magarcu; za njom pešači muž sa dugačkim štapom. Kao da prikazuju Bekstvo u Misir. Malo, pa se ukažu mrki i naoružani žandarmi, kao da traže opasno dete po naređenju Irodovom.“ (1981a: 114)

⁵ Zatamnjenja u citiranim odlomcima su naša.

Putopisni stil Ive Andrića, kako smo to prethodno pokazali, raspoznaje se po poetici oka koje percipira stvarnost onako kako mu se predmetnosti prikazuju u misli ili mašti, sjećanju ili snolikim vizijama, što na jezičko-stilističkom planu rezultira stilizovanim tipom govora. Tako, u prethodno navedenom odlomku, Andrić u opisu kastiljanskog krajolika aludira na biblijski prototekst *Bjekstvo iz Betlehema u Misir* (Marija, Isus i Josip bježe pred Irodom). Aluzija na biblijski prototekst ovdje je ostvarena kao stilska figura *perifraza*, a koja znatno doprinosi naglašavanju detalja, živopisnoj govornoj strategiji te poetizaciji diskursa.

U sljedećem odlomku – sakralno stilizovanim govorom s parataksno povezanim retoričkim pitanjima, Andrić razvija aluziju na još jedan biblijski prototekst, čija se diskurzivna struktura snažno oslanja na intertekstualna prizivanja biblijskog mita o Izgnanstvu iz Raja. Riječ je zapravo o aluzivnoj transformaciji biblijske priče o Adamu i Evi u poetski, meditativni diskurs. Parataksno povezana retorička pitanja postaju indikator rezignacije i beznađa kao afektivnog govornog ritma putopisnog subjekta:

„U kakvo carstvo vodi ova kapija božijeg gneva? Kakvo ispaštanje krije lice ove zemlje u svojoj isposničkoj nagoti i strogoj zamišljenosti? Šta znači ovaj ognjeni pečat koji je sve spržio, i sada, nečitak, ostavlja samo slutnju drevne legende o iskonskom prestupu koji je cvetno rajsko čovekovo boravište pretvorio u tegobnu zemlju jalovicu? – Kao večiti refren između gluvog neba i neme zemlje, i jedini odgovor na sva pitanja, javlja se kastiljanskom čoveku misao: da negde na drugom mestu mora biti naš pravi zavičaj i zemlja ostvarenja, da nam ovde nema trajna boravka ni stanovanja.“ (1981a: 115)

Aluzija na prototekst Izgnanstva iz Raja tako u putopisnom tekstu *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* implicira osjećaj beznađa, tjeskobe i nedostupnosti punine života, na što upućuje biblijski diskursni obrazac ispunjen semantičkim nijansama otuđenosti/izgnanstva: *kapija božijeg gneva, ispaštanje, isposnički, ognjeni pečat, iskonski prestup. Usto, antiteze zemlja u svojoj isposničkoj nagoti : zemlja ostvarenja, cvetno rajsko čovekovo boravište : tegobna zemlja jalovica; gluvo nebo : nema zemlja* pojačavaju osjećaj egzistencijalne drame putopisno predstavljene španske stvarnosti.

11. „LICE HISPANSKOG BOGA“ I KONTRAST KAO DISKURSNA STRATEGIJA

Tekst koji slijedi uspostavlja suprotan horizont značenja. U njemu se pojavljuju metafore *drugo nebo*, *povorka modrih boja*, *dah novog sveta*, zatim poređenja: *razmaknu se sivo nebo kao metalna kupola*, *zvezde kao voće na grani za rodne godine*, potom personifikacije: *krenu nam u susret dženetska hladovina*, *Kastilja otvara riznicu bogatstava i lepota*, *neko nevidljiv prostire nebesko platno* – sve su to poetske slike koje sugeriraju nadu i nadolazeću puninu:

„A potkraj toga dana pokrenu se i razmaknu sivo nebo nad nama, kao metalna kupola na zvezdarnici, i dužinom celog vidika ukaza se drugo nebo sa prvim zvezdama. I odnekud pravo sa tog neba krenu nam u susret neka dženetska hladovina, sa povorkom modrih boja kakve svet nigde ne poznaje. Izgledalo je da ova siva i štura Kastilja otvara riznicu svih bogatstava i lepota, koje zbog nepoznatog jada i svoje beskrajne gordosti nikad ne meće na sebe. Razvi se pred nama nebesko platno sa konstelacijama koje su izgledale nove i nepoznate, sa zvezdama svežim i teškim i bliskim kao voće na grani za rodne godine. Vetrić koji nas sreće bio je dah novog sveta i drugog kontinenta. Zanosio je glavu i u isto vreme rasklapao nam oči širom. Gledajući prizor pred sobom, ja sam se u nedoumici pitao da li to neko nevidljiv prostire u ravnici ispred nas nebesko platno, ono što mu je preostalo pošto je pokrio visine nad nama, ili se na modroj pomrčini pale bezbrojne svetlosti grada koji nas čeka.“ (1981a: 115-116)

Dakle, dok biblijski prototekst o Izgnanstvu iz Raja, kao što smo vidjeli, uspostavlja značenje otuđenosti, tame i oskudnosti života hispanskog čovjeka, navedeni opis večernjeg, *drugog neba sa zvezdama* („a potkraj dana (...) ukaza se drugo nebo sa zvezdama“) preobražava značenje biblijskog prototeksta u viziju nadilaženja i mogućeg povratka u stanje punine života. Na taj način, ova dva tekstualna sklopa funkcioniraju kao komplementarni polovi lica hispanске zemlje, onako kako ju je vidio i doživio književnik i diplomata Ivo Andrić.

Kontrastna značenjska struktura putopisa *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* zapravo je i stilistički postupak i diskurzivna strategija, posredstvom koje se ostvaruje i potvrđuje značenje motiva: lice hispanске zemlje ne može se spoznati jednoznačno, nego tek kroz suprotstavljanje i izmjenične slike. Upravo to iskustvo kontrasta jeste ono što čini suštinu Andrićeva doživljaja Španije. Drugim riječima, odgovor na pitanje s početka putopisa: *Quien ha visto la faz del Dios hispano?* (1981a: 113) (Ko je to vidio lice hispanskog Boga?) nije moguć osim kroz iskustvo i igru kontrasta – iskustvo koje Andrić prepoznaje i u Španiji, i na Balkanu, i u ljudskoj egzistenciji općenito.

12. ZAKLJUČAK

Dnevnici, bilježnice i korespondencija Ive Andrića predstavljaju nezamjenjiv izvor za razumijevanje njegove ličnosti i književnog stvaralaštva. U njima se ogleda potreba pisca da dokumentuje iskustva i lična promišljanja, pri čemu se prezentira kao iznimno pronicljiv posmatrač i introspektivan mislilac. Bilješke, koje je vodio gotovo neprekidno od 1915. do 1974. godine, obuhvataju širok spektar sadržaja, od faktografskih podataka o putovanjima i diplomatskim obavezama, do lirskih refleksija, filozofskih zapisa i književnih skica. Posebno je značajno da su vođene s preciznim vremenskim oznakama, što omogućava hronološku i misaonu rekonstrukciju piščeve svakodnevice i intelektualnog puta.

Diplomatska služba u evropskim gradovima, Marseju, Parizu, Ženevi, Madridu, Luksemburgu, Briselu i Berlinu, otvorila mu je prostor da iz neposredne blizine promatra kulturni i politički život Evrope između dva rata. Marsej tako doživljava kao luku kontrasta, Pariz kao simbol kulturne tradicije i intelektualne razmjene, dok Španija zauzima posebno mjesto u njegovom opusu. Boravak u Madridu i susret s kulturom Iberijskog poluotoka ostavili su dubok trag na pisca uvodeći ga u slojevite stratume španske historije i književnosti. Upravo tu Andrić prepoznaje specifičnost susreta civilizacija, hrišćanske, islamske i jevrejske, što će postati jedno od ključnih polazišta za njegov kasniji književni opus. Njegova objašnjenja kulturnih i povijesnih procesa, uključujući tumačenje španskog identiteta u *Znakovima*, pokazuju sklonost obrascima mišljenja koji odražavaju orijentalističke diskurzivne prakse svojstvene prvoj polovini dvadesetog stoljeća. Time Andrićevo djelo postaje vrijedan, ali i ambivalentan uvid u način na koji se u evropskom kulturnom kontekstu tog vremena oblikovalo razumijevanje Istoka i islama.

Poseban most između bilježaka i fikcionalnog književnog stvaralaštva predstavljaju putopisi. Oni su nastajali na osnovu dnevničkih zapisa i diplomatskih putovanja, a oblikovani su književnim senzibilitetom. U putopisima Andrić spaja faktografsko i poetsko, prenoseći konkretne slike gradova i pejzaža, ali uvijek s dubljom refleksijom o vremenu, historiji i sudbini čovjeka. U njima se već nazire diskurs koji će obilježiti *Znakove pored puta*, odnosno transponiranje ličnog iskustva u univerzalnu poruku. U tom smislu, putopisi predstavljaju ključnu stepenicu između dokumentarnog zapisa i književnog djela. Njegov putopis *Španska stvarnost i prvi koraci u njoj* karakteriziraju intertekstualni i imagološki slojevi koji autorovu diplomatsku poziciju promatrača španske stvarnosti dopunjuju i bogate književnom imaginacijom.

Andrićeve sveske predstavljaju dragocjen uvid u njegov stvaralački laboratorij, mjesta na kojima brižljivo sakuplja i sistematizira fragmente stvarnosti. U njima se ogleda njegova potreba da ništa ne prepusti zaboravu: zapisuje i naizgled nevažne prolazne trenutke, kratke impresije o ljudima, gradovima ili događajima, ali i misaone cjeline koje otkrivaju duboka promišljanja o historiji, umjetnosti, politici ili čovjekovoj sudbini. Ta dvoznačnost bilježaka, u kojima svakodnevno i univerzalno koegzistiraju, svjedoči o piščevoj vještini da obične detalje preoblikuje u simboličke slike i lična iskustva uzdigne do univerzalnog značenja. Sveske, dakle, nisu samo privatni arhiv nego i prostor pripreme, ogledalo procesa u kojem se rađaju književni svjetovi i oblikuje misaona matrica iz koje će proisteći njegova djela. Njegova potreba da bilježi misli, dojmove i reakcije u trenutku čini od navedenih marginalija svjedočanstvo o njegovoj neprekidnoj budnosti i intelektualnoj radoznalosti.

Andrićeva korespondencija svjedoči o izuzetno širokoj mreži intelektualnih i kulturnih kontakata koje je gradio i održavao tokom čitavog života. Pisma razmjenjivana s prijateljima i školskim drugovima, književnicima, diplomatama i javnim ličnostima nisu tek formalna komunikacija, već dragocjeni dokumenti koji osvjetljavaju Andrića kao aktivnog učesnika kulturnog i društvenog života svog vremena. Ona otkrivaju ne samo njegovu želju da ostane povezan s različitim društvenim krugovima, već i njegovu sposobnost da prepoznaje i prati tokove evropske i jugoslovenske intelektualne scene. Andrić će, kako tvrdi Karaulac (2000), pomjeriti granice epistolarnog žanra, naročito inherentnu strogost i rigidnost te vrste komunikacije dajući prednost poruci i smislu nad komentarom i formom.

Značaj autodokumentarne građe prevazilazi biografski okvir: dnevnici, pisma i putopisi omogućavaju uvid u Andrićev misaoni i književni horizont, u njegovu metodu rada i oblikovanje literarnih strategija. Oni brišu granicu između dokumentarnog i fikcionalnog, intimnog i univerzalnog, stvarnog i umjetnički preoblikovanog. Posebno su važni za razumijevanje geneze *Znakova pored puta*, „antidnevnika“ u kojem autor povezuje fragmente u cjelinu, lične zapise transformiše u univerzalne refleksije, a privatne impresije pretvara u književni iskaz.

Posmatrano u cjelini, Andrićevi dnevnici, bilježnice, korespondencija i putopisi ne predstavljaju sporednu građu njegovog opusa, već jedno od ključnih mjesta gdje se susreću privatni život i javna uloga pisca, lična refleksija i univerzalna književna poruka.

LITERATURA

1. Andrić, Ivo (1982), *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, doktorska disertacija, Sveske Zadužbine I, Beograd
2. Andrić, Ivo (1981a), *Staze, lica, predeli*, Prosveta, Beograd
3. Andrić, Ivo (1981b), *Znakovi pored puta*, Prosveta, Beograd
4. Bravo Utrera, Sonia (2004), *La traducción de los sistemas culturales: ensayos sobre traducción y literatura*, Universidad de las Palmas de Canaria, Las Palmas de Gran Canaria
5. Dukić, Davor et al. (2010), *Uvod u imagologiju: Kako vidimo strane zemlje*, Srednja Europa, Zagreb
6. Đorđević-Mironja, Biljana (2018), "Дневник Иве Андрића", u: M. Vuksanović (ur.), *Дело Иве Андрића*, Српска академија наука и уметности, Београд, 115–128.
7. Đukić-Perišić, Jelena (2012), *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademska knjiga, Novi Sad
8. Hadžihasanović, Aziz (2006), *Diplomata Ivo Andrić*, Rabic, Sarajevo
9. Isaković, Alija, Ivan Lovrenović (ur.) (1984), *Putopisi (izbor)*, Svjetlost, Sarajevo
10. Jandrić, Ljubo (1977), *Sa Ivom Andrićem*, Srpska književna zadruga, Beograd
11. Jončić, Dušan, Jelena Đurišić (2011), *Ivo Andrić u diplomatiji: katalog izložbe*, Arhiv Jugoslavije - M-graf. Beograd/Trstenik
12. Juvan, Marko (1995), "Pjesme u stereofoniji: intertekstualne figure i čitanje", u: *Tropi i figure*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 503–542.
13. Karaulac, Miroslav (1980), *Rani Andrić*, Prosveta, Beograd
14. Karaulac, Miroslav (2000), *Pisma (1912–1973): Privatna pošta*, Matica srpska, Novi Sad
15. Karaulac, Miroslav (2008), *Ivo Andrić u diplomatiji*, Filip Višnjić, Beograd
16. Kovačević, Nataša N. (2020), *Ivo Andrić i Španija*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet, Beograd
17. Puriš, Bernisa (2024), *Stilistika bosanskohercegovačkog putopisa XX vijeka*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
18. Smirnov, Igor (1988), "Umjetnička intertekstualnost", u: Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić-Tolić, Pavao Pavličić (ur.), *Intertekstualnost i intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 209–229.

19. Spahić, Vedad (1999), *Tekst, kontekst, interpretacija*, Grafičar – CKO, Tuzla-Tešanj
20. Stojić, Vera et al. (1982), *Sveske, Ivo Andrić*, Svjetlost – Mladost – Budućnost, Sarajevo / Zagreb / Novi Sad
21. Tošović, Branko (ur.) (2012), *Ivo Andrić – Literat und Diplomat im Schatten zweier Weltkriege (1925–1941) / Ivo Andrić – književnik i diplomata u sjeni dvaju svjetskih ratova (1925–1941)*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, Graz/Beograd
22. Vidaković Petrov, Krinka (2021), "Andrić y Goya", *Beoiberística*, 5(1), 43–58.
23. Vidaković Pertov, Krinka (1989), "Ivo Andrić y España", *Cuadernos Hispanoamericanos*, Madrid

ON SOME ASPECTS OF ANDRIĆ'S AUTOBIOGRAPHICAL WRITING DURING HIS DIPLOMATIC MISSION IN SPAIN AND FRANCE – TRAVELOGUES, LETTERS, AND DIARIES

Summary:

Although Andrić's work has been analyzed from various scholarly perspectives across different epochs and socio-historical contexts, a specific segment of his oeuvre remains insufficiently explored. This segment pertains to Andrić's literary work and influences during his diplomatic mission, particularly his time in Spain and later in France. Consequently, the number of academic studies directly addressing this aspect of Andrić's output is relatively limited. This is especially true when it comes to his autobiographical documentary prose—travelogues, letters, and diaries—which address the Iberian and Gallic regions within a distinct socio-historical context. The objective of this paper, therefore, is to employ discourse-analytic methods and procedures to examine what the travel writer, within the framework of the imagological reference system, pays particular attention to, how he perceives specific details or events, what axiological judgments he makes regarding his observations and experiences, and, in turn, the kind of imagological information he seeks to convey to readers about Spanish and French territories and cultures. The research will focus on a corpus comprising two of Andrić's travelogues: "Spanish Reality and the First Steps in It" and "Portugal, the Green Land." The paper will also examine Andrić's epistolary discourse and private diaries that he kept throughout his literary career, particularly during his diplomatic mission in France in the 1920s. The intimate reflections of this writer, diplomat, and, above all, chronicler

of human destiny during times of turbulent historical events, will be explored through his private correspondence, particularly the collection “Letters.” Drawing on his personal diaries, the originality of his epistolary prose structure will be uncovered, characterized by a fragmented, collage-like composition. Such an approach will provide insight into Andrić’s personal reflections and attitudes toward socio-historical events on the one hand, and the aesthetic and poetic framework underpinning the creation of his major literary works on the other. Finally, the study will reveal the extent to which Andrić’s aesthetic and thematic originality, artistic attitudes, and literary creation were influenced by his professional diplomatic service in Spain and France.

Key words: Ivo Andrić; autobiographical documentary discourse; travelogue; letters; diaries; Spain; Portugal; France

Adrese autorica
Authors’ address

Dijana Kapetanović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
dijana.kapetanovic@gmail.com

Edina Spahić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
hispadina@gmail.com

Bernisa Puriš
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
bernisapuris4@gmail.com

